

Hayretî Divanı'nın Yeni Neşri Bağlamında Eski Divanların Tekrar Çalışılması Üzerine

Ferhat MUSLUOĞLU*

Öz

Klasik Türk Őiirinin temel kaynakları olan divanların neşri eski Türk edebiyatı bilim dalı için önemli çalışma alanlarından biri durumundadır. Nüshaların karşılaştırılmasıyla hazırlanan ve müellif nüshasına en yakın nüshayı elde etmek amacıyla hizmet eden divan neşirlerinin çoğu gerek basılı gerek dijital olarak elimizin altında bulunmaktadır. Divanları günümüze ulaşan Şairlerin divanları araştırmacılar tarafından hazırlanmış, bilim âleminin istifadesine sunulmuştur. Çalışılmayı bekleyen divan sayısı yok denecek kadar azalmış durumdadır. Bu durumun bir sonucu olarak son yıllarda alandaki çalışmalar, neşredilen metinlerin anlamlandırılması, ortaya çıkan filolojik ve kültürel malzemenin tespiti ve değerlendirilmesi şeklinde gelişim göstermiştir. Özellikle dil içi çevirili metin yayını hem alana hem de metnin sıhhatine sunduğu önemli katkılar sebebiyle tercih edilir bir çalışma konusu olarak öne çıkmaktadır. Hayâlî Bey, Hayretî, Ahmed Paşa, Taşlıcalı Yahya gibi önemli Şairlerin divanları bu minvalde hazırlanmış ya da hazırlanmakta olan divan neşri çalışmalarıdır. Bu makalede, başta Hayretî Divanı olmak üzere tenkitli metni yeniden çalışılmış divanlardan hareketle neşredilmiş metinleri tekrar çalışmanın sebep ve neticeleri üzerinde durulmuştur. Eski ve yeni tenkitli metinlerin karşılaştırılması neticesinde elde edilen veriler değerlendirilmiş ve bu suretle klasik Türk Şiiri adına istifadeye medar sonuçlar çıkarmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Edebiyatı, Tenkitli Metin, Hayretî, Hayâlî Bey, Dil İçi Çeviri.

* Arş. Gör. Dr., Batman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Batman, Türkiye.
Elmek: ferhat.muslukcu@batman.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-9748-6606>.

Geliş Tarihi / Received Date: 12.01.2022
Kabul Tarihi / Accepted Date: 28.02.2022

DOI: 10.30767/diledeara.1072729

On Updating The Critical Text Of The Divans

Abstract

The publication of divans, which are the main sources of classical Turkish poetry, has been one of the most important fields of study for classical Turkish literature from the beginning. Most of the divan publications prepared with the critical text method, which serves the purpose of obtaining a copy closest to the author's copy by comparing a large number of copies, are available both in print and digitally. The divans of well-known and important poets were prepared by valuable researchers and presented to the benefit of the scientific community. The number of sofas waiting to be studied is almost non-existent. As a result of this situation, studies in the field of Ottoman poetry in recent years have developed in the form of understanding the texts at hand and the detection and evaluation of the philological and cultural material that has emerged. In particular, the publication of translated texts stands out as a preferred study subject due to its significant contributions to both the field and the health of the text. The divans of important poets such as Hayâlî Bey, Hayretî, Ahmed Pasha, Taşlıcalı Yahya are the divan publications that have been prepared or are being prepared in this manner. In this paper, the reasons and results of re-studying the texts of which the critical texts were prepared years ago are emphasized. The data obtained as a result of the comparison of the old and new critical texts have been evaluated and it is aimed to draw a useful result in the name of classical Turkish poetry.

Keywords: Classical Turkish Literature, Critical Text, Hayretî, Hayâlî Bey, Intralingual Translation.

Extended Summary

This article has been prepared about the first divan publications, from 1945 to the present, to point out a handicap that arose due to the advancement of time and the expansion of possibilities, and to reveal the research opportunities that the situation brought and required. The method of the research is planned to compare the first divan texts, the critical text of which was published when today's opportunities were not available, with the texts that were republished with today's possibilities and new approaches, and to evaluate the results. In the first part of the study, the problem is revealed: There is one of the most important standards of the critical publication process, which can be defined as obtaining and publishing the most accurate and closest form to the original by comparing the mentioned copies of a literary work that has more than one manuscript and has differences between these copies. All copies are included in the evaluation. Today, with the updating of manuscript catalogs in libraries and the emergence of new catalogs, there has been a serious increase in the number of copies of divans. This situation has revealed a serious problem of actuality for the critical divan publications whose critical texts were prepared in the third and fourth quarters of the twentieth century.

The common feature of these critical publications, which we can also name as the founding texts of classical Turkish literature, is that they were prepared with great effort in periods when there were no computer facilities and financial inadequacies. The years since the publication of these studies and the new data determined make it necessary to draw attention to some points about these texts. The purpose of this article is not to determine the faults and shortcomings of the studies in question and to draw conclusions about the value of previous divan publications. These studies, which were made in a period when the boundaries of the study of the critical text were not yet clear, are the pioneering and valuable texts of the field of classical Turkish literature. The aim of this article is to state that these works contain some opportunities that open the door to new researches, to determine the current situation and to make an evaluation by presenting examples of the results obtained by re-studying the divans published years ago. The results that can be reached by re-publishing old texts can basically be grouped under two headings: 1. The results

obtained from the contents of the newly found copies, 2. The results that are the results of the applied method.

The first of the gains obtained from the new manuscript copies is the change of divan volumes. In fact, even the number of newly emerged copies shows how necessary it is to update the founding texts. The number of copies evaluated in the founding texts is twelve or thirteen. However, in the critical texts to be prepared with today's possibilities, there are copies that have not been evaluated up to 3 times this number. This situation can cause a serious change in divan volumes. In the study, the old and new critical texts of Hayâlî Bey's Divan and Hayretî's Divan were examined and exemplified by the number of copies used in their texts.

The changes in the contents of the divans did not only consist of quantity. There are also important changes such as the correction of poems with new publications, the elimination of erroneous readings, the removal of poems that do not belong to the poet from the divan. The fact that 15 poems that do not belong to Hayâlî Bey were removed from the divan in the publication of Çelik Vural and that different words from the previous publication were preferred in 244 pieces of poetry in the publication of Musluoğlu are presented as one of the examples of this situation.

One of the gains obtained with new publications is biographical information. As it is known, the main sources of information about the poets of classical Turkish literature are tezkires. If the biographical studies are examined, it will be seen that some of the information given about the lives and education of the poets is the inferences made from the poems. Nevertheless, the information to be obtained from the poems that will enter the divans can contribute to the lives of the poets and to the history of literature. In addition, it is possible to encounter examples that support existing information without evidence.

The final evaluation of the article is as follows: Re-studying the outdated divan publications with new copies and new methods for understanding the text also lays the groundwork for the correction of reading errors originating from the researcher. In fact, it is possible to correct errors in other academic studies prepared on the basis of the previous critical text. Founding divan publications should be considered as a step. Therefore, it is necessary and important to conduct a comprehensive study of the divans in question with up-to-date information and methods.

Giriş

Klasik Türk edebiyatı alışmaları temel olarak tenkitli metin neşri etrafında şekillenmiştir. Klasik Türk edebiyatı araştırmalarının kurucu isimlerinin başında gelen Ali Nihat Tarlan'ın metin tenkidinin ilk örnekleriyle tayin ettiği tenkitli metin neşri usul, bugün dahi takip edilmekte ve tenkitli neşir çalışmalarına öncülük etmektedir. Tarlan, *Fuzl Divanı, Gazel, Musammat, Mukatta' ve Ruba'i Kısımı (edisyon kritik ve transkripsiyon)* isimli eserinin n sözünde tenkitli metnin yalnızca farklı nüshaları karşılaştırıp nüsha farklarını tespit etmek olmadığını; "asıl yapılması gerekenin zaman ve meknın eserin üzerine yığdığı yanlışlardan eseri kurtarmak ve onu aslı siması ile yeniden meydana getirmeye çalışmak" olduğunu bildirmektedir (Tarlan 1950, III). Tarlan'ın 77 yıl önce, 1945 yılında yayınlamış olduğu *Hayl Bey Divanı* genellikle ilk tenkitli metin çalışması olarak kabul edilmektedir (Tarlan 1945). Bu çalışmayı takip eden tenkitli metin neşirlerinden bazıları şu şekildedir: *Fuzl Divanı, Gazel, Musammat, Mukatta' ve Ruba'i Kısımı (edisyon kritik ve transkripsiyon)* (Tarlan 1950), *Fuzl Divanı* (Akyüz vd. 1958), *Nect Bey Divanı* (Tarlan 1963), *Ahmet Paşa Divanı* (Tarlan 1966),  cilt hlinde *Zt Divanı* (Tarlan 1968, 1970; Mehmed avuşoğlu 1987), *Yahy Bey: Dvn* (Mehmed avuşoğlu 1977), *Cevr Divanı* (H. Ayan 1981), *Divan Vasf: Tenkitli Basım* (Mehmed avuşoğlu 1980), *Kadı Burhaneddin Divanı* (M. Ergin 1980), *Helk: Dvan (Tenkidli Basım)* (Mehmed avuşoğlu 1982), *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı* (Ersoylu 1989), *Üsküplü İşhk Çelebi: Dvan (Tenkitli Basım)* (Mehmed avuşoğlu ve Tanyeri 1989), *Amr: Dvan (Tenkidli Basım)* (Mehmed avuşoğlu 1979), *Hayret: Dvan (Tenkitli Basım)* (Mehmed avuşoğlu ve Tanyeri 1981).

Tablo1:

Şair Adı	Divanın Tenkitli Metin Olarak Çalışıldığı Yıl	Aradan geçen süre
Hayâlî Bey	1945	77
Fuzûlî	1958	64
Necâtî Bey	1963	59
Ahmed Paşa	1966	56
Zâtî	1968	54
Yahyâ Bey	1977	45
Amrî	1979	43
Vasfî	1980	42
Kadı Burhaneddin	1980	42
Hayretî	1981	41
Cevrî	1981	41
Helâkî	1982	40
Cem Sultan	1989	33
Üsküplü İshâk Çelebi	1989	33

Pek çoğu alanın öncü araştırmacıları tarafından klasik Türk edebiyatı çalışmalarına örnek teşkil etmiş ve etmeye devam eden metotlarla, dönemin mevcut ilmî disiplini çerçevesinde hazırlanmış olan bu yayınların ortak özelliği bilgisayar imkânlarının bulunmadığı, maddi yetersizliklerin olduğu dönemlerde bin bir zahmetle hazırlanmış olmalarıdır. Bu çalışmaların yayımlandığı zamandan günümüze kadar geçen yıllar ve tespit edilen yeni veriler bu metinlerle ilgili bazı noktalara dikkat çekmeyi gerekli kılmaktadır. Bu yazının amacı söz konusu çalışmaların kusur ve eksiklerini tespit ederek bu eserlerin değerine yönelik bir sonuç çıkartmak değildir. Henüz tenkitli metnin çalışmasına dair hudutların belli olmadığı bir dönemde yapılmış olan bu çalışmalar, klasik Türk edebiyatı alanının *kurucu metinleridir*.*

Bu yazının amacı, bu eserlerin, yeni araştırmalara kapı aralayan birtakım fırsatlar ihtiva ettiğini belirtmek, mevcut durumu tespit ederek yıllar önce neşredilmiş divanların tekrar çalışılmasıyla elde edilen neticelere dair numuneler sunarak bir değerlendirmede bulunmaktır. Eski metinlerin tekrar

* 1945'ten 90'lı yıllara kadar yayınlanmış olan tenkitli metin çalışmaları bu isimle anılacaktır.

neşredilmesiyle ulaşılabilecek neticeler temel olarak iki başlık altında toplanabilir: 1. Yeni bulunan nüşhaların muhtevalarından elde edilen neticeler, 2. Uygulanan yöntemin getirisi olan neticeler.

1. Nüşhaların muhtevalarından elde edilen kazanımlar

Divan hacminin değişmesi: Günümüzde kütüphanecilik imkânları gelişmiş, geçmişte taranamayan nüşhalar daha ulaşılabilir hâle gelmiştir. Yurt içi ve yurt dışındaki kütüphane kataloglarının yenilenmesi veya yeni katalogların hazırlanması çoğu divanın yeni nüşhalarının keşfedilmesini sağlamıştır. Dolayısıyla eski yayınlarla ilgili dikkat edilmesi gereken ilk konu nüşhalarla ilgilidir. Tenkitli metin neşrinde yapılması gereken ilk iş mevcut tüm nüşhalara erişmeye çalışmaktır. Tüm nüşhaların incelenmesi neticesinde bir nüsha şeceresi oluşturmak öncelikli işlerden biri olmalıdır (Açıl 2018: 93).

İlk tenkitli metin çalışması olarak kabul edilen *Hayâli Bey Divanı* incelenecek olursa metin tenkidinin ilk kurallarından biri olan nüşhaların tespiti ve değerlendirilmesi hususunun eksik kaldığı görülecektir. Tarlan, söz konusu çalışmada kaç nüsha tespit ettiğinden bahsetmemiştir. Metinde kullandığı nüşhaları neye göre belirlendiğine dair bir bilgilendirme yapmamıştır. Tarlan, toplam 13 nüsha görmüş, bunların 7'sini tenkitli metin için kullanmış, kullanmadığı 6 nüshanın da sadece künyesini vermekle yetinmiştir.

B. Çelik Vural tarafından 2021 yılında tamamlanmış olan *Hayâli Bey Divanı (İnceleme- Tenkitli Metin- Dil İçi Çeviri)* başlıklı doktora çalışmasında ise yurt içi (40) ve yurt dışından (13) toplam 53 nüsha tespit edilmiştir (B. Çelik Vural 2021). Yurt dışında kalan 4 nüsha hariç *Dîvan*'ın tüm nüşhaları temin edilmiştir. Varakları eksik (12) ve parçalar (4) hâlindeki 16 nüsha değerlendirmeye alınmamış, tenkitli metin 35 nüshanın taranması neticesinde oluşturulmuştur. B. Çelik Vural, Tarlan'ın hiç görmediğı 40 nüshayı görmüş, başarılı bir şecere oluşturarak nüsha ailelerini tespit etmiş ve metni böyle bir hazırlığın ardından tenkide tabi tutup neşretmiştir.

Hayretî: Dîvan (Tenkitli Basım) isimli çalışma (Mehmed Çavuşoğlu ve Tanyeri 1981) İstanbul kütüphanelerinde bulunan 12 nüshanın görülmesi 7 tanesinin kullanılması ile 1981 yılında tenkitli basım olarak hazırlanmıştır. Çavuşoğlu eserin sunuş kısmında Hayretî Divanı'nın Türkiye ve diğer ülkelerdeki kütüphane kataloglarına giren nüshalarının bulunduğunu, hatta henüz kataloglanmamış nüshaların da bulunabileceğini, fakat kendilerinin İstanbul dışındaki nüshalara bile ulaşmalarının maddeten imkânsız olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte ellerindeki nüshaların adet ve nitelik bakımından görmedikleri diğer tüm nüshalardan üstün olduğunu ve tenkitli neşri geciktirecek olan *diğer nüshaları görme gibi bir şartı* gereksiz hatta lüzumsuz bulunduğunu bildirmektedir (Mehmed Çavuşoğlu 1982: IX). Çalışmada, varlığından haberdar olunan diğer nüshaların nerede bulunduğunun bilgisi mevcut değildir.

F. Musluoğlu tarafından 2021 yılında tamamlanmış olan *Hayretî Divanı (Tenkitli Metin – Dil İçi Çeviri)* başlıklı doktora çalışmasında ise yurt içi (29) ve yurt dışında (9) bulunan 38 nüsha tespit edilmiştir. Yurt dışında kalan 6 nüsha hariç *Divan*'ın tüm nüshaları temin edilmiştir. Varakları eksik olup divan özelliği arz etmeyen 7 nüsha değerlendirme dışı bırakılmış ve tenkitli metin 31 nüshanın taranması neticesinde teşkil edilmiştir. Böylece Çavuşoğlu ve Tanyeri neşrine girmeyen 26 nüsha Musluoğlu'nun çalışmasında yer almış ve tenkitli metin bu doğrultuda hazırlanmıştır.

Sadece görülen nüsha sayısı bakımından yapılan bu karşılaştırma, şiir sayılarında ciddi bir farklılık ortaya çıkarmaktadır. Son çalışmalar neticesinde *Hayâlî Bey Divanına* 10 musammat 32 gazel, 73 kıt'a/müfred eklenmiştir. *Hayretî Divanı*'na ise 3 musammat 31 gazel, 2 kıt'a/müfred dâhil edilmiştir. Divanlara eklenen şiir sayıları şu tablodan takip edilebilir:

Tablo1:Yeni neşirlerle divanlara giren şiir sayısı.

Hayâlî Bey Dîvanı 1945 & 2021					Hayretî Dîvanı 1981 & 2021				
Nazım Şekli	Şiir sayısı		Eklene n Şiir sayısı	Çıkarılan Şiir Sayısı	Nazım Şekli	Şiir sayısı		Eklene n Şiir sayısı	Mevcut Şiirle re eklene n beyit/bent sayısı
	1945 Neşri	2021 Neşri				1981 Neşri	2021 Neşri		
Kaside	25	25			Kaside	20	20		
Musammat	10	20	10		Musammat	37	40	3	27 beyit 6 bent
Gazel	672	704	32	15	Gazel	487	518	31	
Kıt'a Müfred	33	106	73		Kıt'a	7	9	2	

Tenkitli Metnin Tashihi: Nüsha bazındaki değerlendirmelerden elde edilen kazanımlar divanlara yeni şiirlerin eklenmesiyle sınırlı değildir. Güvenilir metin neşrinin esaslarından biri de divanda bulunan şiirlerin o şaire ait olup olmadığının belirlenmesidir (Erünsal 2006: 17). Şairlerin yaşarken divan tertip etmemesi veya arkalarında güvenilir bir nüsha bırakmaması vefatlarından sonra çeşitli sorunlar doğurabilmekte, müstensihler veya şiir ehli kimseler türlü yanlışlıklarla aynı mahlaslı şairleri birbirine karıştırabilmektedirler. Nitekim Edirneli Mecdî, Hayâlî mahlaslı Abdülkerîm-zâde'den bahsederken “Şâirliği dahi var idi. Kuvvet-i mütehayyilesinin kemâl-i kuvvetinden hayâlât-ı kemâlden muhayyel hayâller tahayyül itmegin Hayâlî tahallus idüp sâ'ir şu'arâdan imtiyâza anı mahlas idindi. Lâkin ebnâ-i zemâneden kendüyi suhan-şinâs zannedüp mecmu'a nâmına perîşân evrâkda gazel cem' eyleyen bî-temyîzler anun gazellerini Hayâlî Beg gazellerinün arasında sebt idüp bu iki şâ'ir-i sihr-âferînün eş'âr-ı abdârını birbirine halt eyledi.” (Mecdî 1269: 334) demektedir. Aynı durum Âşık Çelebi tarafından da dile getirilmiştir: “Bu gazeller ki meşhûr Hayâlî'ye (Bey) isnâd olunur, hakîkâde anun degüldür, bunundur.” (Kılıç 2018: 650). Hayâlî Bey'den (ö.1557) başka 16. yüzyılda Hayâlî mahlasını kullanmış 5 şair daha mevcuttur. Bunların en meşhuru Abdülkerîm-zâde Hayâlî'dir. Şairin mürettep divanı bulunmadığı için mecmualarda dağınık hâlde bulunan şiirlerinin bir kısmı sehven Hayâlî Bey'in *Divan* nüshalarına alınmıştır. Nüshalarda Hayâlî Bey'e ait olmadığı kesin olan şiirlerin sayısı 44, Hayâlî Bey'e ait olduğu şüpheli olanların sayısı 42'dir (B. Çelik Vural 2021: 877 ve 899). Tarlan neşrinde Hayâlî Bey'e ait olmadı-

ğı hâlde *Divan*'a alınmış 15 şiir bulunmaktadır. Vural Çelik neşrinde bunlar *Divan*'dan çıkarılmış, 400 yıldır süregelen hatalar tashih edilmiştir.¹

Biyografik bilgi: Bilindiği gibi klasik Türk edebiyatı şairleri hakkındaki temel bilgi kaynakları tezkirelerdir. Biyografik çalışmalar incelenecek olursa şairlerin hayatlarına ve eğitimlerine dair verilen bilgilerin bir kısmının şiirlerden yapılan çıkarımlar olduğu görülecektir. Hâl böyleyken divanlara yeni girecek olan şiirlerden elde edilecek bilgiler de şairlerin hayatlarına ve edebiyat tarihine katkı sunabilmektedir:

Söz gelişi; 2021 neşriyle birlikte *Divan*'a girmiş olan 265. şiir Hayretî'den dostlarına yazılmış gazel biçimiyle yazılmış 20 beyitlik bir mektuptur (Musluoğlu 2021b: 265). Her beytinde bir kişinin anıldığı bu mektup şiir sayesinde şairin hangi beylere yakın bulunup hangi şairlerle irtibatta olduğu; dostlarının ve muhtemel akrabalarının kimlikleri tespit edilmiştir (Evensoğlu Ahmed Bey, Halîlullah Bey, Kadızade, Müderris Hazretleri, Hüsrev, Seyyid Ahmed-i Dîvâne, Hasan Bâlî, Derviş Ali, Derviş Baba, Kayyumzâde, Terzi Ferruh ve Hüseyin). Bunların arasında Akıncı beyi Abdî Bey ve onun musahibi Usûlî dikkat çekmektedir. Hayretî, ilgili şiirin 4. beytinde Usûlî'ye selam yollar. Şiirin maktası Hayretî'den dostlarına bir yakınmadır:

Dimedî yârân dirîğâ lutf idüp bir kimseye

Hayretî-i vâlih ü hayrâna bizden eyle 'ışk (Musluoğlu 2021b: G.265/20)

Usûlî bu yakınmayı cevapsız bırakmamış ve Hayretî'ye güzel bir mukabelede bulunmuştur:

Hârîm-ı yâre varurken eger vâdî-i hayretde

Hayretî-i vâlih ü hayrâna bizden eyle 'ışk (İsen 2020: 272)

Hayretî Divanı (*Tenkitledi Menin – Dil İçi Çeviri*) isimli çalışma ile ortaya çıkan bu irtibat hem Usûlî hem de Hayretî'nin şiirlerini daha anlamlı hâlde ge-

¹ Mecmua ve nüshalardaki şiirlerin Hayâlî Bey'e atfedilmesi hatası 16. yüzyılda başlamış ve silsile günümüze kadar ulaşmıştır. Öyle ki 1984 ve 2012 yıllarında 'Hayâlî Bey'in yeni şiirlerinin bulunduğunu' iddia eden iki makalede bulunan 32 şiirin 14 tanesinin Hayâlî Bey'e ait olmadığı anlaşılmıştır. Şiirleri gösterir tablolar için bakınız: (B. Çelik Vural 2021, 31, 2021, 29).

tirmiştir. Aynı şekilde yeni şiirler arasında Hayretî'nin mezhep ve meşrebine² dair bilgileri zenginleştiren, hayatına dair malumatı genişleten, bugüne kadar ispat edilememiş bilgileri delillendiren, hangi şairlerden etkilenmiş olduğunu gösteren şiirler bulunmaktadır. Sadece bir nüshadan Hayretî literatürüne yapılan katkılar için bakınız: (Musluoğlu 2021a)

Var olan bilgilerin temellendirilmesi ve yanlış bilgilerin tashihi:

Daha fazla nüshanın değerlendirilmesiyle yapılan tenkitli metin çalışması bazen şairin hayatına delilden mahrum olan bilgileri doğrulamamıza sağlamaktadır. Musluoğlu neşrinde bunun örneği literatürde Hayretî için söylenen “*Dîvân*’ından fal bakılırdı.” ibaresi hakkındadır. Gelibolulu Âlî, Hayretî *Divan*’ının o diyar halkının tecrübelerine istinaden sırları keşfedici olup herkesin hasbihâlinden haber vermekle gönül yapıcı, istihare yaptıkları zaman ise gönül okşayıcı ve müjde verici bir kitap olarak kabul edildiğini şu cümlelerle bildirmektedir: “*Dîvânı dahi ol diyâr halkının tecrübeleri üzre Dîvân-ı Hâfiz gibi kâşif-râz ve herkesün hasb-i hâlinden haber virmekle hâtırsâz ve hîn-i istihârelerinde dil-nevâz ü beşâret-perdâz idüğü müttefikun aleyli hullândur.*” (İsen 1994: 194). Bu bilgi literatürde sabit olmakla birlikte delilden mahrum bulunuyordu. Hayretî Divanı’nın Gazi Hüsrev Bey nüshasında (GHB) 9^a-54^a varakları arasında her varağın sol üst köşesinde tefeül cümlelerinin bulunması bu bilgiyi teyit etmektedir. (Musluoğlu 2021a: 131).

Yanlış bilgilerin tashih edilmesinin örneği şudur: Çavuşoğlu - Tanyeri neşrinde şairin hayatının anlatıldığı bölümde *Dîvân*’daki 10. kasidenin devrin padişahı olan Kânûnî Sultân Süleyman’a sunulduğu bir tahmin olarak sunulmuş, fakat bu tahminin neye dayandığı belirtilmemiştir. Bu ihtiyatlı tahmine binaen şiirin başlığında kasidenin Pâdişâh’a sunulduğuna dair bir

² On iki imam övgüsünde yazılmış olup yayınlanmış Divan’da bulunmayan, her bir bendi on iki mısradan oluşan beş bent halinde yazılmış bir musammat bulunmaktadır. Şiir Hayretî’nin itikadi yapısına dair ipuçları barındırır. İlk iki bentte Hz. Peygamber’den başlamak suretiyle her bir mısradan Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin, İmam Zeynelâbidin, İmam Muhammed Bâkır, İmam Câfer-i Sâdık, İmam Takî, İmam Nakî, İmam Mûsî-i Kâzım, İmam Hasan el-Askerî ve İmam Mehdî-i Sâhip-zamân silsilesinden bir isim methedilmektedir. İlk iki bent ehlibeyti sevme anlamına gelen tevellâ düsturuyla geçildikten sonra 3. bentte teberrâ düsturuyla Yezid’e lanet okunmaktadır. Hayretî 4. bentte kendi durumuna dair tespitlerde bulunduktan sonra son bentte ehlibeytin hizmetkârı olduğunu beyan eden mısralar sıralanmıştır.

ifade kullanılmamıştır. Bu şiir, divandaki bu tahmin ifadesi sebebiyle akademik çalışmalara maalesef 'Hayretî'nin Kânûnî'ye sunduğu kaside' şeklinde yansımıştır. Bu bilgiyi birbirinden alarak işleyen iki makale yazılmıştır.³ Hâlbuki ilgili kasidenin 17. beytinde geçen *pâşâ-yı a'zâm* ifadesinden de anlaşılacağı üzere bu kaside İbrâhim Paşa (öl.1536) için söylenmiştir. Musluoğlu neşrinde yer alan Millî Kütüphane nüshalarından biri (06 Mil Yz A 4498) (N3) bu şiire verdiği "*Kâsîde-i Âb berâ-yı İbrâhim Pâşâ*" başlığıyla bu bilgiyi teyit etmekte ve bu yanlışın daha fazla yayılmasının önüne geçmektedir.

2. Metin neşrinin yardımcıları

Burada kurucu metinlerin güncellenmesi sırasında kayda değer sonuçlara ulaşmayı sağlayan iki önemli unsurdan bahsedilecektir. Birincisi nesre çeviri/dil içi çeviri diye bilinen metni anlamaya yönelik çalışmalardır. İkincisi ise kurucu metinlerden günümüze gelene dek oluşan bilgi birikimidir.

Klasik Türk edebiyatı araştırmaları: Kurucu metinlerden günümüze gelene dek geçen sürede alan araştırmaları bir merdiven şeklinde birbirinden destek olarak ilerlemiştir. İlgili metinler üzerinden yürütülen metin çözümlemeleri, tenkit, tahlil, anlamlandırma ve sözlük çalışmaları sayesinde günümüz araştırmacıları, geçmişe nispeten daha geniş çalışma imkânlarına ve kaynaklara sahiptirler. Bu sürede tenkitli metne dair metot ve yöntemler daha sabit ve belirli hâle gelmiş, metodoloji bilgisi üzerine çok sayıda akademik kitap ve makale yayınlanmıştır (Erünsal 2006; Ece 2007; Bedir 2011; Aynur vd. 2017). Dil içi çevirili ve kavram açıklamasıyla desteklenmiş, dizin eklemek suretiyle filoloji çalışmalarına uygun hale getirilmiş tenkitli divan neşrinin güzel örnekleri ortaya konulmuş (Taş 2008; Aslan 2018; Ö. (Haz). Zülfe 2016), klasik Türk edebiyatına mahsus metinleri anlamayı kolaylaştıran sözlükler (Aslan, Taş, ve Zülfe 2018; Şentürk 2016; Ö. Zülfe 2011) hazırlanmıştır. Bu iki dönem arasındaki fark, eski ve yeni çalışmaların bibliyografyalarından takip

³ Yanlış tekrar eden yayınlar için bakınız: (Demirel 2003, 2; Aka 2013, 425)

edilebilmektedir. Kurucu metinlerin kaynakça bölümleri ortalama 15-20 çalışmadan oluşmaktadır. Hatta Taşlıcalı Yahyâ Bey'in Divan yayınında yalnızca tenkitli neşir bulunmakta, kaynakça yer almamaktadır. Güncel metinlerdeki başvuru sayısı ise ortalama 60-120 seviyesindedir. 2021 yılında güncel tenkitli metni yayınlanan üç divanın kaynakçalarındaki başvuru sayısı şu şekildedir:

Tablo2:

Kaynakça Bölümlerindeki Başvuru Sayısı				
Hayalî Bey Divanı (1945)	21		Hayalî Bey Divanı (2021)	87
Hayretî Divanı (1981)	15		Hayretî Divanı (2021)	60
Taşlıcalı Yahya Bey Divanı (1977)	0		Taşlıcalı Yahya Bey Divanı (2021)	125

Maddi imkânlar: Zamanla ortaya çıkan bilgi birikiminin yanı sıra teknoloji, ulaşım, iletim ve haberleşmeye dair gelişmeleri de bu imkânlarla dâhil etmek yerinde olur. Söz gelişi; Çavuşoğlu, *Hayretî Dîvan*'ın sunuş kısmında “*Biz İstanbul Kütübhanelerinde bulunanlardan istifâde edebildik. Yurtiçindeki nüshaları görmemiz maddeten imkânsızdı. Yurtdışından bir mikrofilm getirmenin ne kadar müşkil olduğunu deneyenler bilirler.*” diyerek dönemin kurucu metinlerinin hangi şartlar altında neşredildiğini bildirmektedir. Musluoğlu ise yurt içindeki 29 nüshanın tamamını temin etmiş, yurt dışındaki Bratislava (BR) ve Krakov (P) nüshalarını temin edilebilmiş, Bosna (GHB) nüshasını ise yerinde görme imkânına sahip olmuştur (Musluoğlu 2021a). Keza *Hayâlî Bey Divanı*'nın kurucu neşri de imkânların kısıtlı olduğu II. Dünya Savaşı yıllarına rastlamaktadır. B. Çelik Vural'ın, Tarlan'ın hiç görmediği 40 nüshayı görmesi, araştırmacının gayretinin bir sonucu olmakla birlikte, gerek Musluoğlu gerek Vural Çelik'in göstermiş olduğu tüm nüshalara ulaşma çabası günümüzün imkânları dâhilinde zaten olması gereken bir durumdur.

Dil içi çeviri: Bilindiği üzere klasik Türk şiiri çalışmalarının omurgasını tenkitli metin neşri oluşturmaktadır. Tahlil ve konu çalışmaları dahi metin

etrafında şekillendiğinden en büyük teveccüh daima tenkitli metin çalışmalarına gösterilmiştir. Esasında bu durum ilk tenkitli metinlerin yayınlandığı yıllarda bir zorunluluk idi. Fakat dünden bugüne tenkitli metin çalışmalarının büyük bir artış gösterdiği göz önüne alınırsa bugün bir metnin tenkitli neşrini yapmak ya da 'çevriyazılı metnini' hazırlamak klasik Türk edebiyatı alanı için başlı başına bir amaç olmaktan çıkmış, bir araç hâline gelmiş olmalıydı. Çünkü edebiyat araştırmasından maksat, doğru okunmuş bir metnin üzerinde inceleme, değerlendirme, yorumlama ve karşılaştırma yapmaktır (Dilçin 2011: 226). Şu hâlde edebiyat araştırmalarından faydalı bir netice elde etmenin ilk şartı metinlerin anlamı üzerinde yoğunlaşmaktır. Gönül Alpay Tekin de "Eski Türk Edebiyatı Metinlerinin Bugünkü Türkçeye Açıklamalarla Çevrilmesinin Gerekliliği Üzerine" başlıklı yazısının girişinde meseleye sosyal ve kültürel açılardan yaklaşarak toplumda Osmanlı tarih ve kültürüne karşı artan ilgiye cevap verebilmek için metin yayınlarında dil içi çevirinin elzem olduğunu belirtir (Tekin 2003).

Dil içi çevirili bir metin olan *Hayâlî Bey Divanı*'nın nâşiri B. Çelik Vural da dil içi çevirinin tenkitli metinde hataları azaltıcı etkisine dikkat çekmekte, neşre hazırlanan her metnin -sadece nâşirin zihninde bile olsa- dil içi çevirisinin muhakkak yapılması gerektiğini söylemektedir (2021: 7). Dil içi çevirili metin yayını metnin sıhhatine yönelik önemli faydalar sağlamaktadır. Zira sağlam bir metin kurmanın ön şartı metni anlamaktır. *Hayretî Divanı (Tenkitli Metin – Dil İçi Çeviri)* isimli çalışmada dil içi çevirinin varlığı Çavuşoğlu ve Tanyeri yayınındaki 246 yerde farklı tercihler/okumalar yapılmasına imkân tanımıştır.

Tablo 3: Metin tenkidinde dil içi çeviri sayesinde yapılan tashihlerden örnekler

Hayretî Divanı'nda Kelime Tercihlerinden Örnekler				
BEYİT (Beyitler 2021 yayınından alınmıştır.)	Musluoğlu 2021	Çavuşoğlu Tanyeri 1981	Açıklama	
Ëy pişvā-yı ehl-i hidāyet şapuñ durur Şāh-ı zemīn ü māh-ı felek ĥvāce-i denā (2/4)	denā	dünā	“Summe denā fetedellā” Necm Suresi 8. Ayetten iktibas	
yüzüñ çerāğı ile cebinüjedür delīl ëy nūr-ı pāk sūre-i ve’ş-şems ü ve’ē-ēuğā (2/8)	pāk	pāk-i	Ey nūr-ı pāk! Beyitte özne konumundadır. (Ey saf nur!)	
tā rüz-ı ġaşr olunca teberrādayuz müdām ol iki şūma ġāşılı yeksān yā ğūseyñ (4/28)	iki şūma	şūm kavme	Bir önceki beyitte Şimr ve Mervān isimli iki zālimden bahsedilmektedir.	
ĥaylī □unvāndur eger dīvāneler dīvānına adumuz □āşık dēyü yazdıysa defterdār-ı □ışık (7/24)	dīvānına	dīvārına	Aşk defterdarının divaneler divanına kaydetmesi bağlama daha uygun.	
yüzüme şu sepdī merdümlük- ler etdi gözlerüm eyledi pindār ĥvābından beni bīdār □ışık (7/32)	ĥvābından	ĥākūñden	pindār hābından bīdar etmek: gaflet uykusundan uyandırmak	
dönmişdi mūya mūye ile cān-ı nā-tüvān beñzerdi nāle nāle ile cism-i pūr-figār (14/7)	cism-i pūr-figār	cism ü pūr-figār	yaralarla dolu beden	
bostān-ı rezm içinde oñuñ bir nihāl-i serv nīzeñ o bāğ içinde yüce nahl-i mīvedār (14/38)	nīzeñ	tīrūñ	ilk mısradaki ok kelimesi geçiyor, ikinci mısradaki mızrak daha uygun	

tāze olsun gülbün-i bāğ-ı vücûduñ dāyimā êrmesün hergiz bahār-ı ◻ömrünge bād-ı hāzān (15/39)	vücûduñ	ümîdün	İbrahim Paşa'ya dua bölümü. Bedenine sağlık anlamında
ķılalum ķāmetümüz ķaşı ĥayāliyle ġiyāl bükülüp ġalka olalum nête- kim mím-i melāl dāl-i devletdür olursaķ ger ayağında çü dāl ķanı bir şūĥ güzel dünyede mağmūd gibi (47/4)	ġiyāl	ĥayāl	Bente Mağmūd kelimesin sülasi masdarları ġā, mim, dāl üzerinden bir harf oyunu yapılmaktadır. Bu sebeple ġiyāl okunması gerekir.
oķuyal'dan ◻ıķ dersin levġ-i ġüs-n-i yārdan ġayretünün her sözi êy ĥvāce oldı bir ķitāb (79/5)	yārdan	Bārîde	vezin bozan tercih
düşüp ġayret fezāsına êdüp bihüde nālişler bülend āvāz ile yazıda şebbāzuñ uçurduñ şut (86/3)	uçurduñ	oķurduñ	bağlama uymayan kelime tercihi
senün vaşfunđa şāhid bülbül ü gül ki sensin şāhid ü hem ◻ayn-i meşhüd (102/6)	◻ayn-i meşhüd	yevm-i meşhüd	anlamı bozan kelime tercihi
raķîbüñ ne çalar bezm-i belāda gerekse biñ kez ötsün çeng ķılıdır (116/4)	çeng ķılıdır	çük ķılıdır	hatalı okuma
cüst ü cū êt yāri sen bu ev bu yabandur dême êy gözüm yaşı şu kim cüyendedür yābendedür (124/3)	yaşı	taşı	ey göz yaşım!
ġayretiyem dökme gel yok yere ķanum yerlere pādişāhum n'ola ķul oldum- sa cānum yok mıdır (127/5)	cānum	ķanum	beyit estetiğini bozan tercih.

elemdür cāna sen ı-sı- nefesden ayru bu dirlik ölümdür baġa ömrüm ġāşılı senden cüdā řaġlık (263/3)	elemdür	ölümdür	tekrar eden kelime tercihi
düşmenüġ gün gibi yerin fevķ-ı eflāk eyledüġ ben faķirüġ sāye-veş ser- menzilin hāk eyledüġ (275/1)	fevķ	farķ	baġlama uymayan kelime tercihi

Sonuç: Tenkitli neşri alanın öncü akademisyenleri tarafından yapılmış bir eseri tekrar çalışmak fikri kulaġa hoş gelmemekte, iyi düşünölmemiş bir etik ve orijinallik endişesi altında ezilmektedir. Fakat örneklerde göröldüġü üzere yeni keşfedilen nüsha sayısı kurucu metinde istifade edilen nüsha sayısını geçmiş olan bir divanı yeni yaklaşımlarla birlikte tekrar çalışmak kayda deġer neticelere ulaşmayı saġlayabilir. Tenkitli metni tekrar çalışacak olan araştırmacı için yeni nüshaların taranması neticesinde şiir ve beyit sayısında deġiřim olması ve metindeki bazı hataların düzeltilmesi ciddi bir motivasyon kaynaġı olarak görölebilir. Fakat çalışmadan asıl beklenti; yeni nüshaların görölmesiyle doġrulanmıř ve güncellik kazanmış, mümkün olduġu kadar çok nüshanın deġerlendirilmesiyle oluşmuş müellif hattına en yakın tenkitli metnin ortaya çıkarılması olmalıdır. Zira yeni nüshaların taranması neticesinde yeni şiirlerin ortaya çıkması veya mevcut şiirlere yeni beyit ya da bentlerin eklenmesi garanti edilen bir durum deġildir. Üstelik ortaya çıkacak olan tenkitli metin alan araştırmalarında kaynak eser olarak kullanılacaktır.

Tenkitli metinle birlikte uygulanacak olan nesre eviri, baġlam/kavram sözlüġü, dizin gibi çalışmalar hem kendi varlıklarıyla hem de metnin sıhhatine olan etkileriyle çalışılacak olan metin için akademik etik ve orijinallik konusundaki endişeleri ortadan kaldırmakta, metnin tekrar çalışılmasının gerekliliġi konusundaki kanaatleri kuvvetlendirmekte, emek ve zaman harcanacak bir çalışmanın faydasına ve gerekliliġine olan inancı artırmakta ve “Bu eser zaten çalışılmış!” şekildeki ilmî yaklaşımdan mahrum eleştirileri boşa çıkarmakta-

dır. Nitekim son yıllarda klasik şiire dair kavramları izah eden makalelerin ve kitapların fazlalaştığı, metin çalışmalarının ise anlam üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu yeni yaklaşımların tercih edilmesi araştırmacının metne nüfuzunu artırdığı gibi araştırma neticesinde ortaya çıkan eseri daha geniş bir kitlenin istifadesine uygun ve açık hâle getirmiştir. Metni anlamak, doğru bir metnin ortaya çıkartılması için olmazsa olmaz bir tutumdur. Özellikle nesre çevirili metin yayını, doğru bir metin ortaya çıkarmak, metni anlamak ve anlaşılır kılmak için önem arz etmektedir. Metindeki okuma hatalarının çok daha az olması nesre çevirili metin yayınının doğal sonucu olacaktır.

Güncelliğini kaybetmiş olan divan yayınlarının yeni nüshalarla ve metni anlamaya dönük yeni yöntemlerle tekrar çalışılması araştırmacıdan kaynaklı okuma hatalarının düzeltilmesine de zemin hazırlamaktadır. Hatta önceki tenkitli metni esas alarak hazırlanmış olan diğer akademik çalışmalardaki hataları düzeltme imkânına sahip olunabilmektedir.

Verilen örneklerden de görüleceği üzere geçmişte tenkitli metin şeklinde hazırlanmış ve aradan geçen zamanda yeni nüshaların oraya çıkışıyla güncelliğini nispeten kaybetmiş divan yayınları bir basamak olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla söz konusu divanlarla ilgili güncel bilgi ve metotlarla harmanlanmış kapsamlı bir çalışma yapmak ilmî olarak gereklidir ve klasik Türk edebiyatı alan araştırmaları için son derece önemli neticeler verebilmektedir.

Kaynakça

- Açıl, Berat (2018), “Ali Nihat Tarlan’ın Tenkitli Neşir Yöntemi ve Gelişimi”. *HİKMET-Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]* (Prof. Dr. Ali Nihat TARLAN Özel Sayısı): 86-108.
- Aka, Belde (2013), “Divan Şiirinde ‘Âb’ Motifinin Methiye Unsuru Olarak Kullanımı: Hayretî’nin ‘Âb’ Redifli Kasidesi”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8 / 13: 423-34.
- Akyüz, Kenan, Süheyl Beken, Sedit Yüksel, ve Müjgan Cunbur, (ed.) (1958), *Fuzûlî: Türkçe Divan*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aslan, Üzeyir (2018), *İvaz Paşa Oğlu Atayî; Dîvân*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Aslan, Üzeyir, Hakan Taş, ve Ömer Zülfe (2018), *Osmanlı Edebiyatının 300’ü*, OTTO Yayınları.
- Ayan, Hüseyin (1981), *Cevrî: Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divan’ının Tenkitli Metni* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- Aynur, Hatice, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, ve Ali Emre Özyıldırım, ed. (2017), *Metin neşri: problemler, tesbitler, öneriler*. İstanbul: Klasik.
- Bedir, Murtaza (2011), *Stemmatik- Tenkitli Metin Neşrinde Soy-ağacı Yaklaşımı*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Çavuşoğlu, Mehmed (1977), *Yahyâ Bey: Dîvan*, İstanbul: İÜEF Yayını.
- (1979), *Amrî: Dîvan (Tenkidli Basım)*, İstanbul: İÜEF Yayını.
- (1980), *Vasfî: Divan (Tenkidli Basım)*, İstanbul: İÜEF Yayını.
- (1982), *Helâkî: Dîvan (Tenkidli Basım)*, İstanbul: İÜEF Yayını.
- (1987), *Zâtî Divanı III (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon)*, İstanbul: İÜEF Yayını.
- Çavuşoğlu, Mehmed, ve M. Ali Tanyeri (1981), *Hayretî: Dîvan (Tenkitli Basım)*, İstanbul: İÜEF Yayını.
- (1989), *Üsküplü İshâk Çelebi: Dîvan (Tenkidli Basım)*, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları.
- Çelik Vural, Büşra (2021), “Hayâlî Bey Dîvânı (İnceleme - Tenkitli Metin - Dil İçi Çeviri)”, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Demirer, Şener (2003), “16. Yüzyıl Divan Şairlerinden Hayretî’nin Devriye Benzeri Bir Gazeli’nin Açıklaması”, *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (13/1): 89-100.
- Dilçin, Cem (2011), *Divan Şiiri ve Şairleri Üzerine İncelemeler*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- Ece, Selami (2007), *Klasik Türk Edebiyatı Araştırma Yöntemleri*, Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Ergin, Muharrem (1980), *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul: İÜEF Yayını.
- Ersoylu, Halil (1989), *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Erünsal, İsmail E. (2006), "Divan Neşirlerinde Karşılaşılan Güçlükler I: Güvenilir Bir Metin Te'sisi", *Osmanlı Araştırmaları* (27): 17-45.
- İsen, Mustafa (1994), *Gelibolulu Mustafa Âli: Kühü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- (2020) *Usûlî Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkı Basım)*, İstanbul: Haz. Mustafa İsen, T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları. http://ekitap.yek.gov.tr/urun/usuli-divani_735.aspx?CatId=279 (04 Şubat 2022).
- Kılıç, Filiz (2018), *Âşık Çelebi (Es-Seyyid Pîr Mehmed b. Çelebi): Meşâ'irü's-şu'arâ*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr> (01 Şubat 2022).
- Mecdî (1269), *Tercüme-i Şakâ'ik-i Nu'mâniyye*, İstanbul: Dârü'l-Tıbbâ'atü'l-Âmire. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/1729?show=full>.
- Musluoğlu, Ferhat (2021a), "Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi 1704 nolu Hayretî Divanı Nüshasından Literatüre Katkıları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* (45): 123-54.
- (2021b), "Hayretî Divanı (Tenkitli metin - Dil içi çeviri)". Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Şentürk, Ahmet Atilla (2016), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, Topkapı, İstanbul: Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları Merkezi ve DBY Yayınları.
- Tarlan, Ali Nihat (1945), *Hayâlî Bey Dîvânı*, İstanbul: İÜEF.
- (1950), *Fuzulî Divanı: Gazel, Musammat, Mukatta ve Rubai Kısmı*, İstanbul: Üçler Basımevi.
- (1963), *Necâtî Bey Divanı*, İstanbul: MEB.
- (1966), *Ahmet Paşa Divanı*, İstanbul: MEB.
- (1968), *Zâtî Divanı I (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı*, İstanbul: İÜEF Yayını.
- (1970) *Zâtî Divanı II (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı*. İstanbul: İÜEF Yayını.
- Taş, Hakan (2008), *Vusûlî: Dîvân: inceleme, metin, çeviri, açıklamalar, dizin*, Konya: Gençlik Kitabevi.

-
- Tekin, Gönül (2003), “Eski Türk Edebiyatı Metinlerinin Bugünkü Türkçeye Açıklamalarla Çevrilmesinin Gerekliliği Üzerine”. İçinde *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 2003 Mustafa Canpolat Armağanı*, ed. Mehmet Ölmez ve Aysu Ata. Ankara: Eren Kitabevi, 233-54.
- Zülfe, Ömer (2011), *Şiirin İzinde Sözüñ Gölgesinde: Osmanlı şiirinden kelimeler, kavramlar, deyimler*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Zülfe, Ömer (2016), *Hecrî Kara Çelebî Muhyî’-d-dîn Mehmed: Dîvân (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin)*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.